

KERESZTÉNY MAGVETŐ.

XL. évf.

Május—Június

3-ik füzet.

Az összehasonlító módszer a vallástudományban.¹

A szerző azon kezdi érdekes értekezését, hogy az összehasonlító módszer a jog, a család, a tulajdon, a nyelv, a művészet, az erkölcs fejleményi mozzanatai magyarázatánál s ezek előtűntetésénél általánosan használtatik s hozzá tehetjük: nagy sikerrel s feltűnő eredményekkel; ez a módszer minő oknál fogva ne alkalmaztatnék a vallásos élet tüneményeinek fejtegetésénél?

Folytatólag azt írja, hogy a történeti módszer, a mely a múlt idők vallásai összealkotásának, ismét való felépítésének főszköze, úgyszólva taglalólag, elemzőleg alkot. Szerző itt valamit kihagyott abból, a mit mondani akart, mert taglaló alkotás nincs s nem lehet, tehát utóbb synthesisre is van szükség s így lehet alkotni. — A történeti módszer, jegyzi meg, nemesak az egyes vallások különböző nyilatkozatait írja le, hanem azok folytatólagos korszakait is szemünk elé állítja. A történész első feladata a szövegek és okmányok gondos összegyűjtése, értelmük s hitelességük, időben való keletkezésük s hovatartozásuk megállapítása. Ezekkel kell a történésznek mindennek előtt foglalkoznia, legyen szó akár politikai, társadalmi, vagy vallási kérdésekről; hanem ha mindezzel behatóan foglalkozott is, igen gyakran úgyszólva még csak az előmunkálatot teljesítette s a kezdet elején áll. Az összehasonlító módszer épp e foglalkozás véghatárainál kell, hogy a történész segítségére jöjjön, kipótlandó a történeti kutatás hiányait, valamely intézmény és társadalom magában álló tényét más érékörökből vett tények tanúságaival kiegészítve s megvilágosítva.

¹ *Goblet d'Alviella* értekezése a párisi vallástörténelmi congressuson. Actes du Premier Congrès International d'Histoire des Religions Paris, 1900. Paris, Ernest Leroux, éditeur. 1902.

(Nagynevű munkatársunk gróf Kuun Géza dolgozata, melyet halála előtt pár héttel küldött bé folyóiratunk számára. — *Szerk.*)

Az ezen módszer által elért leszámaztatások, következtetések azonban soha a bizonyosság azon jellegével nem fognak birni, mint a szövegek s feliratok s másnemű emlékek egyenes tanútételei, de a valószínűség egy magas fokát érhetik el, ha többféle egymással megegyező észrevételeken s megfigyeléseken alapúlnak, a melyek a megállapított tényekkel megegyezőleg tüntetik fel a tünemények lánczolatát.

Az összehasonlító módszer, írja szerző, elvezet a hiedelmek és intézmények kezdeteihez, a melyek a történeti idő hajnalán már készen s mintegy befejezetten állanak a vizsgáló előtt, s arra is irányúl, hogy oly általános értékű törvényeket állapítson meg, melyek a régen múltban s mai nap is az emberiség különböző töredékeinek vallásos fejleményeit irányították s irányítják s aztán az általánosba leszállva s reá térve a részletesre, e törvények alkalmazása által a vallástörténet még homályos feladványai megfejtésére vezet.

Egy ilyen feladat megoldása, folytatja szerző, az összehasonlítandó tények egy nagyobb számát igényli, a mely elegendő arra, hogy a számon kívül hagyott s tekintetbe nem jövő tünemények, a kivételt képezzék s az általános szabályra nézt közömbösök legyenek. A vallásos élet tüneményei, a melyeket a jelen kor történelmi tudománya a neki segítségére jövő segédtudományokkal, a melyeknek főbbjei a praehistorikus régészet, a folklore s kiváltképpen a népisme, behatóan tárgyal, e szabály alá tartoznak. Lehetnek eltérések másodlagos részleteket illetőleg, de ezek még nem zavarnak, hanem a fővonaloknak egy központ felé kell húzódnio, egymással találkozniok kell arra a célra, hogy a vallások általános története bárminemű részben megállapítható legyen. Itt azt hiszem, e tétel ellenmondásra nem fog találni s ha elfogadjuk, a tér szélesen nyitva áll előttünk az összehasonlító módszer elfogadására s alkalmazására.

A ki összehasonlításról szól, czzel együtt osztályozásról is szólott. Első gondja annak, ki az összehasonlító módszert alkalmazni akarja az legyen, hogy az osztályzat egy általános elve szerint csoportosítsa az összehasonlítandó tüneményeket. A történeti módszernek ez alkalmazásánál az első és fődo-log az osztályzatra nézve a történeti leszámazás ténye s az egyes lánczszemek szoros egymásutánja; nagy szükség van reá, hogy a vallásos tünemények kizárólag ama rendszer szerint

esoportosíttassanak, a mely alá tartoznak és magok ezek a rendszerek, azaz a tényleges vallások, a velek együtt fejlett s mintegy őket kísérő s velük járó, vagy utánok következett rendszerekkel együtt csoportosíttassanak. Azokra a népekre vonatkozólag, kiknek úgyszólván nincs történetük, tehát a jelenkor és a múlt vad törzseit illetőleg a mivelődés valamelyes elemei nélkül szükölködő népeket illetőleg, ez a módszer a hiedelmek feljegyzésénél a néprajzi és nyelvi osztályzat rendjét tartsa.¹ — Az összehasonlító módszer magának jogot igényel s fel van jogositva arra, hogy a tényeket többé nem ama vallási rendszer szerint, a melyhez azok tartoznak, hanem egy benső osztályzat elve szerint csoportosítsa. Osztályzata morfológiai, alaktani, azaz olyan, mely legfőbb tekintettel a tünemények alakjára van.

Az ilyenmü vizsgálatnak több bizonyítékát hozták javaslatba, melyek közül egyike a legjobbaknak Goblet d'Alviella szerint abban az esetben, ha a vallásos fejlemény, evolutio, általános menete s irányzata megállapítandó, a vallásos tüneményeknek különböző kategoriákba való beosztása a rendnek s egységnek ama fokozata szerint, melyet e három irányban felmutatnak 1. az emberfeletti lények kölesönös viszonyzatára nézt egymás közt, 2. ugyane lényeknek a világegyetem rendes működésére gyakorolt befolyására való tekintettel, 3. ugyane lényeknek az ember sorsára irányuló elhatározásaira vonatkozólag. E szempont alá tartozik ama hármias alosztályzat, melynek egyik ága a monotheismus magaslataira emelkedik, másik ága polytheismus, a harmadik egy oly hit, mely az emberfeletti lények egy nagy sokaságát tételezi fel, melyben az egyes lények többé-kevesebbé függetlenek egymástól (fetišismus, naturalismus, animismus, spiritismus). Az utóbbi időben a változatok egy bizonyos számát különböztették meg, melyek az általános keretet valamennyire kiszélesítik.

Egy nagy előnye ez osztályzatnak, hogy mindenki által alkalmazható. — A felett különbözök lehetnek a vélemények, hogy melyik vallás a legjobb. Az a kérdés is megvitatható,

¹ Ez a két osztályzat a miveetlen néptörzsek csoportjánál összehajló vonalokként együvé tart, l. Müller Miksa „Science de la Religion“ (Paris, 1873.) s Réville Albert „Religions des peuples non civilisés“ (Paris, 1883.) cz. munkáját, melyben az ethogra. osztályzatot követi.

hogy a vallásos érzés kezdetleges alakja a monotheismus volt-e vagy a polytheismus, vagy Comte Agoston fetișismusa, vagy Pfleiderer naturalismusa, avagy Tylor animismusa, vagy végre Spencer Herbert szerint a halottak cultusa? Bármilyen legyen a kérdés megoldása, írja szerző, az ellenkező véleményűek is megegyezhetnek az e rovatoknak adandó értelem és ama tünemények minősége iránt, melyek az egyes rovatok alá tartoznak.

Szerintem, ki szerző szóban forgó tanulmányát e helyen majdnem szó szerint ismertetem, lehet ugyan vitatkozni a vallásos érzés kezdetleges alakjáról, de az a vélemény lesz a győztes, mely a monotheismusban látja a kezdetleges formát, mert ezt a véleményt nemcsak a történeti, de az összehasonlító módszer eredményei is *per majoritatem casuum analogiae* bizonyítják. Ujabban, sőt mondhatjuk legujabban, Merker német kelet-afrikai csapatfőnök a Victoria-tó környékén tartózkodó *maszai* népet ismertette s ezek vallásának fővonását az egyistenimáadásban állapítja meg. Merker ezt a népet ugyan sémi eredetűnek mondja, de ezt semmi historiai feljegyzés s a nyelv sem bizonyítja. Így szaporodnak úgyszólván évről-évre az ős-, kezdetleges monotheismusról szóló adatok.

Szerző nem kíván e tanulmányában az osztályzatból folyó synthesssel bővebben foglalkozni, hanem csupán csak arra szorítkozik, hogy az utat megmutassa, honnan láthatóvá lesznek a vallási fejlődés állomásai, melyeken áthaladt irányának ezélja felé, s keresi az általános következtetést, a melyet a fejlődés irányára nézt nem oly nehéz megtalálni, illetőleg azt a módot, mely szerint a helyes osztályzat különböző rovatai felszámítandók lesznek.

A vallási tünemények általánosságának módszeres előadásából legott az a nagyfontosságú tény fog kiviláglani, hogy e tünemények azonossága a különböző népeknél és időszakokban csakugyan megvan s kétségen kívül áll. A hasonlatosság abban van, hogy az illető népek hogy-mint fogják fel a természetet, az emberfeletti lények alakját s tulajdonitmányait, kalandjaik iszonyú, s néha lealacsonyító mivoltát, hogy-mint fejezik ki az ezek által felidézett érzéseket, hogy mit kérnek tőlük, amaz eszközökben, melyeket a hozzájuk való közeledésre vagy maguk távoltartására érvényeseknek tartanak s felhasználnak arra a célra, hogy közbejárásukat megnyerjék, vagy

azt maguktól elhárítsák s végül amaz intézményekben, melyeket vélt szándékuk szerint alkottak, vagy pártfogásuk alá helyeztek.

Csupán három hypothesis magyarázhatja meg e hasonlóságokat, u. m. 1. a közös örökség, 2. a szándékolt vagy véletlen átszármaztatás, 3. az egyenvonalú alakítás.

A közös örökség. Ha nyelvileg vagy fajilag rokon népekről van szó, feltehető, hogy közös hiedelmeik egy oly időszakra vezetnek vissza, a melyben őseik még együtt éltek, s egyazon társaságot alkottak.

Az összehasonlító nyelvészet itt nagy segítségünkre lehet. Mindazonáltal az enlített feltevés nem végérvényes; meg kell jól vizsgálni, hogy nem kölesön-e az, mi közös örökségnek látszik. Példának okául a védikus Mithra és az avestai Mithra egy közös eredetre vallanak, de a hellén-római Mithrával már másként áll a dolog, ez Keletről származott át Nyugatra egy késői behozatal által. — Még arra is tekintettel kell lenni, hogy az illető vallásos nyilatkozatok, a melyeknek azonosságáról van szó, nem túl szárnyalják-e, felül múlják-e azt a szintvonalat, melyet az illető népek ősei, mikor még együtt voltak, a kezdetleges társaság szétbomlása előtt, elértek. Szerző tanulmányát a következőkben folytatja: Lehetetlen Müller Miksának azt a tételét kétségbe vonni, melyet találóan „Jupiter leczké”-nek nevez, t. i. az *atyja-menyhen* való hit azonosságát a legrégebbi áráknál. A felett már a vitakozásnak tág tere nyílik, ha vajjon Darmesteter J. nézete megállhat-é, mely szerint az ős árák az indo-európai népek elágazása előtt ez istenséget valóban úgy tekintették mint a kosmikus és erkölcsi rend főirányítóját? De van olyan eset, a hol a közös örökség feltétele teljesen alaptalan, p. o., ha a Jupiterről szóló leczke parallelismusát tovább folytatva azt állítja valaki, hogy a hellének, latinok, perzsák és indiaiaknál a főisten lényegének azonossága amaz egyetemes valósággal, a mely a nagy természetben s az emberi lélek öntudatában nyilatkozik, szintén közös örökség, mely az árya népek közös őseitől szállott azok elválása után az indo-európai népek legkiválóbb ágazataira. Ez valótlan hypothesis volna, mert a nyelvészet és régészet egyaránt és együtt arra tanítanak, hogy amaz ősök a szétválás előtt nem tudhattak egy ily tant eszükben forgatni s elfogadni. De ezt a feltételt még a történelem is megczáfolja s arra tanít, hogy ez az

idealistikus pantheismus a görögöknél a bölcészeti szellem Homertől kezdődő s Thalesig vezető útjának egyik határjele, eddig tett haladásának következménye. A perzsáknál ugyanez a theologiai fejlődés azon nagy jelentőségű mozzanata, mely szerint Ormuzd és Ahriman felé helyezettett *Zervan Akarana* „a határtalan idő“ egyetemleges lénye; az indiaiaknál pedig az eszményi pantheismus a védák brahmani magyarázataiban foglalt elmélekdedések végeredménye.

A mikor oly népekről van szó — mondja szerző, — a melyek különböző ethikus eredetre vezetnek, s egymással rokonságban nem levő nyelveket beszélnek, a közös eredet hypothesis be nem bizonyítható s az esetleges hasonlatosságoknál a véletlennek tág tere nyílik. A néprajz, valamint a nyelvészet arra irányuló törekvésekben, hogy az emberi társadalomnak leszármazási fáját megrajzolják, kénytelenek bizonyos fajokhoz érve ezeknél csoportosító munkájukban megállani, melyeket többé egyesíteni nem tudnak. Ha sikerülne is későbbi vizsgálatoknak e fajokat egymással összekötni, akkor is az ezek szétválását megelőző időben oly távoli és kezdetleges állapotokra találnának, a melyekben alig tudnának az akkori kor hiedelmeire reá találni. A kérdés ilyen állapotában szerző teljesen elhárítandónak véli azt a hypothesis-t, mely szerint valamikor a kezdetleges emberiségnek közös vallása lehetett volna, melynek aztán egyes töredékeiből földgömbünk minden népe valamit megőrizhetett volna. Feltéve az emberi nemnek egykori egységét, mely azonban meg nem állapított, bizonyos, hogy amaz időben, mely ezt a szétválását megelőzte, az akkori emberben még amaz értelmi feljlettség hiányzott, mely a vallásos eszmék kicsirázására szükséges s nélkülözhetlen, a mely nélkül benne még mythikus eszmék sem támadhattak volna.

Szerzővel szemben itt következőket jegyzek meg: 1. hogy valamikor közös vallás, vagy legalább a vallásos érzés közös csirája meglehetett, egyes elszórt adatok már is kezdik bizonyítani s ellenkezőjét semmi sem bizonyítja; 2. *dies diem docet* s ez nagyon megszívelendő tanítás; 3. a mivel kezdenem kellett volna, a fajok és nyelvek közös eredete nem utópikus álom, hanem az ethnologia s nyelvészet tanításai e tekintetben is új világosságot támasztanak s a megszokott előítéletek ellenére az egység tana mindinkább kezd világosodni.

2. *Kölesönös átvételek*, vagy a mint fennebb mondók, *a szándékolt vagy véletlen átszármasztás*. Goblet d'Alviella erre vonatkozólag következőképp értekezik: Hogy egyik nép a másiktól eszméket, fogalmakat s ezek közt a vallásra tartozó eszméket s fogalmakat is kölesönzött, kétségen kívül áll. A mint különböző eredetű vallások egymással érintkezésbe jönnek, az eszmék, legendák, rítusok és jelvek kölesönvételei, elkerülhetlenné válnak. Szerző megjegyezhetné volna, hogy ugyanigy van a különböző nyelvek érintkezésénél is, hol a szavak, sőt nyelvtani alakok s mondattani sajátosságok sajátíttatnak el, s az idegen elemek az illető nyelvekhez áthasonúlnak. A vallásos elemek kölesöne különösen az oly népeknél élénk, a melyeknek nemesak nagy hajlandóságuk van a polytheismusra, de az idegen istenségek valódisága iránt is bizalommal vannak s irántuk kétségük nem támad. A mesék vándorítja példa reá, hogy az ily kölesönök mily nagy könnyűséggel történnek. Elég egy véletlenből lett érintkezés, a mely minden szándékosságot kizár, véletlen, melyet a kereskedelem esélyei, a hajózás, a háború vagy a rabszolgaság idéztek elő arra, hogy a mese-, vagy a szellemi élet másnemű kölesöne létre jöjjön, s ez még inkább s könnyebben megtörténhetik a rítusokkal s jelképekkel, a hol a kölesön adó nép nyelvének megértése sem szükséges s melőzhető.

Mindenek előtt az érintkezés, közlekedés lehetőségét kell megállapítanunk ama népek közt, melyeknek vallásában azonos tüneményeket veszünk észre. A mikor azt látjuk, írja szerző, hogy a régi ámerikaiaknál, a poenciaiaknál és az indo-európaiaknál a kereszt, mint a termékenység, vagy az élet jelképe használatos, nem állíthatjuk, hogy ez a jelkép az ó-világból származott volna át az új-világba. Az öt világrészben van egy legenda a holdról vagy a napról, mely szerint emez égi testek az embert halhatatlansággal akarták volna felruházni, de egy irigy állat ebben megakadályozta őket. Itt némely népnél történetett átvétel. A földrajz s a történet segít rajtunk az ilyen esetek megkülönböztetésénél s mutatja meg, hogy mit vehetett át egyik nép a másiktól.

Mikor a kölesönzés lehetősége ki van mutatva, mint szerző helyesen mondja, a források bírálati módszeréhez kell folyamodnunk, hogy kipulhatoljuk s reá találjunk az eredet helyére.

A nyelvészet itt is nagy segítségünkre van. Egy mythosban valamely idegen nyelvű névnek előfordulta a kölesönzés jele, különösen ha az illető mythosok ama népek hagyományai közt feltalálhatók, melyeknek nyelvében otthonos az illető név, p. o. az *Adonis* hitrege a helléneknél, mely hozzájuk phoeniciaiak által a sémi népek polytheismusából került. Mindazonáltal egy csupán névi hasonlat nem elegendő, így a kelták *bel*-jének (*beli*, *belenus*) nincs semmi köze a babyloniaiak *bel* (*baal*)-jához.

Ha a személynevekben rejlő nyelvészeti segítség hiányzik, ezt pótolhatja a legendákra vonatkozólag a mellékletek és a legenda magjához hozzá járuló körülmények hasonlatossága, a képleteket és rítusokat illetőleg a symbolikus csoportosítások hasonlatossága. Ilyen szent *Joasaph* hitmondája, a melyet az elbeszélés mellékkörülményei egy budhistikus szöveg alkalmazásának tüntetnek fel; ilyen Mesopotamia szárnyas korongja, a melyet ikonographikus mellékletei aegyptomi eredetűnek bizonyítanak.

Szerző folytatólag így ír: Még abban az esetben is, mikor egy nép a másik vallását fogadja el, soha azt teljesen el nem fogadja, s mindig hozzá vegyíti saját maga régi hiedelmeit. Erre nézve sok példa hozható fel a szumiroakkad vallásból Mesopotamia semitáinál, a kínai budhizmusból, a perzsák izlámizmusából, a görögök s más európai népek kereszténységéből.

Ha a vallásos élet tüneteinek egy részét közös öröklésnek, egy másik részét kölesönnek mutathatjuk ki, még mindig marad egy harmadik rész, a melynél a hasonlatosságokat az előbbiektől eltérőleg másképpen kell kimagyaroznunk. Ezek a hasonlatosságok részben általános eszmékre, részben a cultus gyakorlati alkalmazásaira vonatkoznak.

3. *Az egyenvalú alakítás.* Az embertani vizsgálatok egyik nagyfontosságú eredménye, hogy a társadalmi s egyéni különbségeken kívül van még egy oly közös emberi jelleg, mely mindenütt azonos módon nyilatkozik, hol az ember a fejlődés és környezet hasonnemű feltételei közt él.

Miután általános érvényű tény, hogy a legkülönbözőbb népek magukat emberfeletti s titokzatos lényektől függőknek érzik, nem meglepő, hogy azokhoz ugyanazon a módon folyamodnak, hogy azokat egyformaképpen igyekeznek magoknak megnyerni vagy reájuk befolyással lenni, hogy ugyanazon előnyöket elérniök lehessen. Végül az sem meglepő, hogy irántuk

a hajlandóság és ellenkezés, az ellenzés vagy alárendeltség érzését táplálják.

Az sem fog senkit meglepni, hogy ha látni fogja, hogy annyira különböző népeknél az egyén siron túli fenmaradásában való hit megvan, s közös hit, az emberek a túlvilág kifejtésére szolgáló színeket a földi élettől kölcsönözték, hogy azt ugyanazon megközelíthetlen tájakra helyezték s végül, hogy ez örök élettől ugyanazon anyagi élvezetet várják s ugyanazon erkölcsi kárpótlását azoknak, a miket itt a földön nélkülöztek. Bármennyire is különbözők a képzelet összegegyeztető képei, az emberi elmének legtöbb fejtménye s rejtvénye gyakran csak kevés számú megoldást igényel, s azokkal beéri; a mint az ember és a világegyetem teremtéséről szóló elmékedéseknél látjuk, ugyanígy van ez az égi testek gépezetét s erőtan kérdéseit illetőleg, a meteorologiai tünetmények előidézésére, az embereknek az állatvilághoz való viszonyára, a halál eredetére, az álmok és álmodások magyarázatára, erkölcsi életünk küzdelmeire vonatkozólag.

Mind ezt átfordítva a mythologia nyelvére, folytatja szerző, e kérdések hasonnemű magyarázatokra vezettek, ilyen az égnek a földdel való házassága vagy attól való elválása, a kezdetleges lény darabokra való szakadása, a nap és hold közt való rokonsági viszony, a tűznek leszállása a földre, az istenek és óriások harcza, az élet fája vagy a fiatalság forrása birtokáért való küzdelem, az egyetemes égés s vizözön hagyománya, a halálnak egy isten vagy egy rosszakaratú állat által földünkre való bevezetése, egy hősnek halála s feltámadása, a holtaknak egyidejű kettős lakozása az égben és a földön és még más több ilyen. De még oly emelkedett theologiai fogalmak is, mint a kosmikus- és erkölcsi rendnek egymáshoz való áthasonlása maguktól fejlődhetnek örökös és kölcsön nélkül oly különböző népeknél, mint az aegyptomiak, kháldiabéliek, az indócránok, görögök és khinaiak.

Igen sok intézmény s ritus, folytatja szerző, azért mutat egyforma alakzatot, mert azonos okoskodások alkalmazásai, ilyenek a temetkezési ritusok legnagyobb része és bizonyos vallásos ténykedések, az áldozat, a befalazás, a tüzek megújítása, valamely szentélynek körüljárása, a szerzeti intézmény stb. Vannak oly annyira természetes jelvi ábrák, hogy ezeknek

közös eredetét haszontalan dolog volna kutatni, ilyenek a napnak jele: a kör, a holdnak a sarló által való jelelése, az ég jele: a bolthajtás legegyszerűbb alakja, egy fa, mint a világ-egyetem jelképe, egy madár vagy egy fegyver, mint a villám képes kifejezése, egy kéz vagy kar, mint az isteni hatalom jele, a szem mint a gondviselésé stb.

Egy szóval szerző szerint a vallásos hasonlatosságokat, mind addig parallel alkotásoknak kell tartanunk, míg ennek ellenkezőjéről meg nem győződünk. Az egyes hasonló tünetekről való kérdés esetenként megújítható, de a bizonyítás azt illeti, ki az ilyenél a kölcson hypothesisét védi.

Ha már most, mondja szerző, ama hasonlatok nagy számát egymással összehasonlítjuk, melyek egymástól független eredetre mutatnak, bátran állíthatjuk, hogy a legelterjedtebb hiedelmek, akár legyenek azok babonák s a régmúlt maradványai, akár részei egy uralkodó vallásnak, azok, a melyek az emberfeletti lények és szerepük törvényhatóságára tartoznak: a természet szellemeiben vetett hit, a halottak kísérteti megjelenései s nyilvánulásai, az emberfeletti lények képzeleti s önkéntes közvetítései, az istenek emberi vagy állati alakjai, a lélekvándorlás, az isteni kijelentések, a boszorkányság hatásai s érvényessége stb. Ilyennek kellenék ma is lenni az egységes vallásnak, ha az emberiségre bizatnék annak eldöntése s a szavazatjog arra nézve, hogy a vallás milyen legyen.

Ellenkezőleg azok a hiedelmek, melyeket osztályzatunkban a magasabb rendűeknek jellemezhetünk, csak a csekély számú vallási rendszerekben s azokban is csak azok emelkedett lelkü, a köznél mélyebben gondolkodó vallóimál találhatók fel. Ilyen hiedelem az, hogy az emberfeletti tevékenység, törvényekben s törvények által nyilatkozik, hogy e tevékenység egyazon forrásból ered a nyilatkozatok különbsége ellenére, hogy a tevékeny erő célja rendet teremteni a világban. Hasonlóképp a mi a jövő életet illeti, mindenütt a történet előtti időktől fogva, az a hiedelem megvolt s megvan ma is számos népnél, hogy a halottak az élőkkel érintkeznek. Az ezzel ellentétes elmélet szerint a halottak lelkei a túlvilágban nyerik el cselekedeteik méltó jutalmát, vagy az azokért való büntetést, de ez elmélet csak kevés népnél van meg s némelynél ezek közül aránylag későn honosult meg. — Az a hit, hogy az ember bizo-

nyos eszközök felhasználásával az emberfeletti lényeket befolyásolhatja s elérheti, hogy céljaira szolgáljanak, mindenütt megtalálhatók. De ama másik eszme szűk terjedelemre szorítkozik, hogy az emberfeletti lények felül állnak minden befolyásnak és hogy az egyedüli mód támogatás elnyerésére az, hogy az ember tetszésükre magát méltónak mutassa. Még szűkebb körű az a meggyőződés, hogy az istenség változhatlan elvek szerint tesz s hogy az egyedüli mód segélyének megnyerésére, hogy az ember fennálló szabályaihoz alkalmazkodjék.

Szerző véleményét az egyenvonalú alakításról csak részben osztjuk, a mennyiben ennek lehetőségét elismerjük a közös emberi természet alapján. De ugyanezen anthropologiai alapon igen sokat azokból, melyeket parallel alkotásoknak tart, a közös örökség leltárába igtatjuk. A legeredetibb egyszerű tiszta hitfogalmak tovább fejlődésükben bonyolodottakká s zavarosakká lettek, az egyből kettő lett, s a kettő megsokasodott az élő lények példájára s azoknak színeit, alakjait öltötték magokra s emberi lélek, s indulat költözött beléjük. Az ilyenekben már nagy a változat. Azonban mindezek mellett is nem tagadjuk, hogy az egyenvonalú alakulásoknak is nagy szerep jutott a vallási élet tüneteinek előidőzésében.

Szerző tanulmányának végén Spencer Herbertnek a társadalmi evolúcióról ennek egész hatáskörében észlelt néhány általános érvényű tételét említi meg, melyeknek kivonata a következő :

„Az a mi közös az emberi értelemben a mivelődés mindennemű változati fokán, egy mélyebb réteg alkotó részét teszi, mint az, a mi a magasabb színvonalnak sajátos és ha ez utóbbi nyilvánulások olyanféléképp magyarázhatók meg, mint módosításai vagy kiterjeszkedései az előbbieneknek, feltehetjük, hogy ez volt eredetük“.¹

Bebizonyítható, folytatja szerző, hogy a vallási hiedelmek alsóbb s magasabb alakjainak összefüzdő kapása nemcsak logikailag létezik, hanem a megfigyelt tények valóságában is. Valóban hol az egyik, hol a másik népnél észrevesszük ama lényzetet különböző gyűrűit, a mely a vallás legmagasabb nyilvánulásait összeköti a legalantiabbakkal. Ebből szerző azt követ-

¹ Sociology, I. k. §. 146.

kezteti, hogy ama változati fok, melyen át mind magasabbra fejlődtek a legemelkedettebb vallások is a történeti kor kezdete óta, valanikor nem lehetett magasabb a legalantibb népek színvonalánál, illetve a vademberekénél.

„A vademberek szellemi nyilatkozatainak figyelmes tanulmánya, mondja Pressensé E., a legjobb eszköz arra, hogy az emberiség durva gyermekkorát magunknak vázolni tudjuk, azt az időt a társadalmi s vallási állapotokra nézve bizonyos szabadsággal elképzelniünk lehessen“.

E tétel segítségével Tiele a következő négy pontozatot állapította meg, melyek szerző szerint majdnem törvény erejűek :

1. A történetelőtti időkben a legújabb vizsgálatok szerint a mivelődés nem haladta túl a jelenkori vadtörzsekét. Egy ilyen mivelődési fokon a vadnépekénél magasabb rendű vallásos hiedelmeket s szokásokat feltételezni nem lehet.

2. Azok a vallások, melyek a mivelődés jellegével bírnak, s melyek a történelemben a legrégibb időkre vezethetők vissza, a későbbi vallásoknál sokkal inkább befolyásoltattak oly értelmi tartalom által, a milyen a vadtörzseknél is meg van.

3. A mivelő népek mythológiája s vallástana a vadnépek hiedelmei közt majdnem teljesen feltalálható, csak hogy rendezetlen állapotban, inkább kezdetleges alakban, mint elfajultan.

4. A vadtörzsekéhez hasonló fogalmak nyomai még a legmagasabb rendű vallásokban is elfordúlnak s ezt megmagyarázza a fogalmak tartóssága s a régi eszmék újjászületése.¹

Szerző nézetétől e négy tételt s különösen a három elsőt illetőleg teljesen különböző nézetet vallok s e tételek törvény számba menő érvényét s erejét merőben tagadom. A praehistorikus mivelődést sok dologban oly csekélynek mondhatjuk, hogy ez csakugyan a jelenlegi vadnépekének felelhetett meg, de ebből a vallásos hiedelmekre, szokásokra s a nyelvre nézve mit sem következtethetünk. A mivelő népek ősnyelvei s bizonyára vallásos fogalmaik, házi eszközeik, ruházatuk, fegyverzetük durvasága ellenére is bizonyára a jelenlegi vadnépek sok tekintetben igen hiányos nyelveinél s vallásos fogalmainál

¹ C. P. Tiele, Manuel de l'Histoire des Religions, trad. de M. Maurice Vernes. Paris, 2. éd. p. 15—16.

hasonlíthatlanul magasabb rendűek voltak. Nemesak az egyfajú nép egyénei igen különbözhetnek egymástól, hanem az emberi nem etnikus fajai is külön egyéni jelleggel bírnak s itt sincs egyenlőség, tehát nem is lehet egyenlő fejlődés. A különböző csirákából a fejlődésnek nem ugyanazon egy evolúciója veszi kezdetét. A második pont alatt Tielének inkább azon vallásokról kellett volna szólni, melyek a mivelődés jellegével nem bírnak. A harmadik pont olyat állít, melyet az összehasonlító módszer nem bizonyít s a mi mégis ilyenyszerű a mivelte népek mythológiájában s vallástanában előfordúl, az bizony nem kezdetleges alak, hanem elkoresosulás, elfajulás s idetartozó sok van. A negyedik pont alatt említett tartósság s a régi eszmék újjászületése kétségbe nem vonható.

E tételekhez Goblet d'Alviella még kettőt esatol, melyeknek egyikét a gyermek lélektanából veszi, a másikat az összehasonlító nyelvészetből.

5. A gyermekek az autogenesis elvének erejénél fogva elméjük első fejlődésében az emberiség gyermekkorának szellemi minémüségét újítják meg; elmébéli állapotuk a külső természettel szemben a miveletlenek vallási okoskodásaira emlékeztető.

6. A legelvontabb értelmű szavak gyökei (minők Isten, lélek, általános stb.) eredetileg anyagi értelemmel bírtak, így a sémi nyelvekben, *el*, mely az *Elohim* s *Allah* „Isten“ névalakoknak gyöke, eredetileg erőt jelentett, a héber *ruahh* „lélek“ a fuvalom, szél értelmével bírt. Abban az időben, midőn e gyökök alakultak, Goblet d'Alviella szerint az ember még nem bírt magasabb eszmékhez emelkedni s ha ez eszméket kívülről valamiképp kapta volna, nem tudta volna elsajátítani.

Szerző ötödik tételéhez nines szavunk, de annál több van a hatodikhoz, azonban igen rövidek óhajtunk lenni. A gyökök képzése elvonás (*abstractio*) által történik, nem a fa, nem a fű neveztetik meg, de a fának vagy fűnek valamely tulajdonítványa. Ennélfogva a nyelvképzés útja az elvonttól vezet az összeteshez. Az *abstract* fogalmak természetesen mélyíthetők és ez már más kérdés.

Goblet d'Alviella értekezése utolsó lapjain igyekeznek azok állítását megezáfolni, a kik a vallás fejlődési útját néhány tisztult vallási hiedelemmel kezdik, melyek aztán idők múltá-

val meghomályosodtak, s hivatkozik az általános evolutio menetére. De nem gondolta meg, a mit meg kellett volna gondolnia, hogy az evolutio a nagy természetben nem egy előhaladó mértani vonal, hanem hogy ennek elhajlásai és visszahajlásai is vannak, de mindazonáltal folyton előhalad.

GR. KUUN GÉZA.

Árkosi Benedek korfestő elmélkedései és hazafias imái 1660-ban.

Heltai Gáspár volt az első magyar imádságos könyv kiadója, kinek e téren is jeles úttörő érdemeit Ipolyi Arnold igen szépen méltatta Nyáry Krisztináról írt művében. Heltai példáját többen követték; köztük legnevezetesebb Pázmány Péter, ki szép magyarsággal írta meg „Keresztyéni imádságos könyvét” s még szebb magyarsággal fordította le Kempis Tamásnak Krisztus követéséről írt négy könyvét. Heltait és Pázmányt követi a XVII. százban Árkosi Gelei Benedek, ki ujonnan szerzett unitárius imakönyvében a Heltai klasszikus művének beosztását tartja szem előtt s szívből eredt áhítatos fohászait a Pázmány tőrül metszett magyar nyelvén boesátja Istenéhez.

Azt talán mondanunk sem kell, hogy Árkosi egyszerű, székelyes szólása nem ér fel mindenütt a magyar Cicero szinguzdag, zengzetes dictiójával. Nem is akart ebben versenyezni vele. Sokkal inkább hatott a Heltai puritán lelkülete reá, ki az áhítatosságot az igaz érzésben és nem a szavak dagályos pompájában kereste. Ezért látjuk, hogy bár az „Előljáró intéseben” útal Kempis munkájára, az előszó végén mégis így nyilatkozik: „Én ezt nem a végre írtam, hogy válogatotott ékes szókkal, vagy fabulákkal az olvasót gyönyörködtessem, hanem hogy világos tanitással, szükséges intésekkal azokat, kik az ilyenek nélkül szükölködnek, az Istennek igaz ismérétre és buzgó szolgálatjára onszoljam és serkentsem.”

A mű teljes ezime ez: „Az hétbéli minden napokra iratatott, és sokféle szüksegeinkhez alkalmaztatott *Imádságos könyv*, mellyben az imádságoknak előtte vadnak a Szent-Irás szerént való régi és igaz vallásról, a keresztyéni hütről és annak czikeleiről való üdvességes *elmélkedések*.”

A czimlap hátán, mint jelszó, e két bibliai locus áll: „I. Thes. v. 12. 18. Szüntelen imádkozzatok. Minden dolgokban